

## Верба в етнокультурних традиціях і звичаях українців

Любов П. Іщук<sup>1</sup>, Галина П. Іщук<sup>2</sup>

<sup>1</sup> Білоцерківський національний аграрний університет, м. Біла Церква, Україна, 09111, E-mail: ishchuk29@gmail.com

<sup>2</sup> Уманський національний університет садівництва, м. Умань, Черкаська обл., Україна, E-mail: sobaka.kot2011@gmail.com

**Мета.** Місцезростання верб як і поселення древніх українців з прадавніх часів приурочені до водойм. Тому й не дивно, що верби стали частиною етнокультури українського народу. В дохристиянські часи і впродовж тисячолітньої християнської історії українці вивчали корисні властивості верб і намагались застосовувати їх у різних сферах своєї діяльності. Метою наших досліджень було проаналізувати використання верб у побуті, словесно-поетичній творчості та обрядових традиціях українців.

**Матеріали і методи.** Таксономічний склад автохтонних видів роду *Salix* L. вивчали за працями М. І. Анненкова (Анненков, 1859), О. К. Скворцова (Skvortsov, 1999), В. Чопика, М. Федорончука (2015). Народні назви верб аналізували за словником Ю. Кобіва (Кобів, 2004). Використання верб у етнокультурній спадщині українців аналізували за роботами О. Воропая (Воропай, 1958а, 1958б), Т. І. Парфіло (Парфіло, 2012) та Енциклопедичним словником символів культури України (2015).

Результати та обговорення. Латинська назва роду *Salix* походить від кельтських слів «sal» — біля і «lix» — вода. Нині в Україні верби, як і в глибоку давнину, дуже популярні в культурі. За цей час у народі збереглося понад 20 народних та діалектичних назв цього роду — базики, вербина, вербинець, вербля, вербник, гвівина, єва, ива, ивина, лоза, лозиня, рикета (Воропай, 1958а, 1958б; Кобів, 2004; Парфіло, 2012).

Питання таксономічного складу автохтонних верб в Україні і досі залишаються дискусійними (Ishchuk, 2017).

Перші наукові ботанічні дослідження на території Центральної України тісно пов'язані з Уманським училищем рільництва і садівництва. У 1863–1875 рр. його директором був відомий ботанік М. І. Анненков (Анненков, 1859) автор першого україномовного ботанічного словника. Працюючи в Умані, вчений продовжував збирати матеріал для перевидання словника, що й було здійснено в 1876, 1878 рр. У словнику, крім російських, містилися також латинські, французькі, німецькі, англійські і українські назви рослин; наводилися дані про застосування рослин у народній медицині, техніці та побуті. Зокрема, у цьому словнику М. І. Анненков (Анненков, 1859) згадує 28 автохтонних та інтродукованих видів верб. Скворцов О. К. (Skvortsov, 1999) виділяє в Україні 24 види роду *Salix* L., два з яких, на нашу думку, *S. hastata* L. і *S. reticulata* L. потребують уточнення. Оскільки зразки *S. hastata* і *S. reticulata*, що нині зберігаються у гербаріях Львова і Києва (LW, LWS, KW) були зібрані у Татрах або Альпах. Кобів Ю. (2004) у ботанічному словнику для території сучасної України наводить 26 наукових і народних назв верб. Ці назви наведені у таблиці із деякими нашими поправками.

**Таблиця 1**

**Латинські, українські наукових і народні назв видів роду *Salix* L. (Кобів, 2004)**

Назви виду		
латинська	українська наукова	українська народна
<i>S. acutifolia</i> Willd.	в. гостролиста	в. інеїста, в. червона, верболіз червоний, верболоз, желюжина, краснолоз, краснотал(ь), красотала, лоза гостролиста, лоза задніпряньська, лоза красна, лозина, опілега, тала, шелега, ше(в)люг, шелога, шелюжина, шелюжник, шеляг, шеляг червоний, шияляга, ші(и)лега, шіяляга, шільга, шолюг.

1	2	3
<i>S. alba</i> L.	в. біла	бечка, білов, білотал, в. жовта, в. червона, верболіз, ветла, вірба, вігла, вітла біла, завербник, іва, іва плакуча, лоза, лоза біла, лозина, лозиння, лутина, мицка, раки(і)та, рекетина, рокита, рокистовий куш, чорнолоза, шелог.
<i>S. alba</i> L. var. <i>Vitellina Pendula</i> Ser.	в. біла 'Плакуча'	в. злата, ветлина, злотов.
<i>S. alpina</i> Scop.	в. альпійська	—
<i>S. aurita</i> L.	в. вушката	в. вухата, в. ушанка, лоза, рокита.
<i>S. babylonica</i> L.	в. вавилонська	в. плакуча, в. косата, в. надгробна, в. плачуча, іва плакуча, лоза.
<i>S. rhaetica</i> Anders.	в. ретійська	в. двоколірна, в. філіколиста.
<i>S. caprea</i> L.	в. козяча	багниця, б(е)редина, верболіз, верболоз(а), ветля, гив(ин)а, ева, ева, свина, ивель, ива козя, ивина, іва, ивина, їв(ин)а, котики, лоза, лоза козиняча, лоза сіра, лозина, рокита, синотал, смолоза, тала, чорнотал, шведина, шутки, ява.
<i>S. cinerea</i> L.	в. попеляста	в. сіра, в. верболоз(а), ветла, гив(ин)а, гива біла, госика, ивина, іва, івина, лоза-івина, лоза, лоза біла, лоза сива, лоза чорна, лозина, тал, тальник, тальник сивий, чорноліз, чорнолоз, чорнотал(ь), шелюг, шелюга.
<i>S. daphnoides</i> Vill.	в. вовчегідна	в. вовчеликова, в. дафневидна.
<i>S. eleaegnos</i> Scop.	в. сива	в. сиза, в. синя.
<i>S. fragilis</i> L.	в. ламка	в. крихка, в. біла, в. жовта, в. крушина, в. ломка, в. проста, верболі(о)з, ветла, крихковерб, круха, круш, крушина ломка, рокита, сальсин.
<i>S. hastata</i> L.	в. списоподібна	в. списовидна.
<i>S. herbaceae</i> L.	в. трав'яна	в. зелеста, в. зеловата, в. зілляста, в. трав'яниста
<i>S. lapponum</i> L.	в. лапландська	в. ляпонська.
<i>S. myrsinifolia</i> Salisb	в. мирзинолиста	в. чорнувата, в. чорна, в. чорніоча.
<i>S. myrtilloides</i> L.	в. чорнична	в. багнова, в. чорницевидна, в. чорнишовата.
<i>S. pentandra</i> L.	в. п'ятичичинкова	верболіз, в. лаврова, в. п'ятерка, в. червона, в. чорна, верба-лоза, верболоз, верболозина, лоза, лоза-золотуха, лозина, лозка піщана, комашник, ра(о)кита, тал, тала, чорнолоз, чорнотал(ь), ше(в) люг.

1	2	3
<i>S. purpurea</i> L.	в. пурпурова	В. червона, в. багряна, в. рокитина, рокитина, баська, в. лозова, в. з червоним луттєм, в. самбірська, в. черл(в)ена, вербни(я)к челлений, верболіз, верболіз червоний, жовтолоза, жовтолозник, заверб(а), заверток, заві(у)й, зарінка, краснолозник, лоза витвовата, лоза челлена, лоза червона, лоззя челлене, лозник, лозник челлений, пасерба, рокита, самбір, самбірка, самборик, тальник.
<i>S. reticulata</i> L.	в. сітчаста	в. сітковата.
<i>S. retusa</i> L.	в. туполиста	в. притуплена.
<i>S. rosmarinifolia</i> L.	в. розмаринолиста	в. приземкувата, в. рокита, ницелоз, вербни(я)к, лоза, лоззя, лозина, лозка, лозник, нетала, ницеліз, рацитник, рокита, рокитник, шіложок.
<i>S. silesiaca</i> Willd.	в. сілезька	в. сілезька, в. силезька, в. слязка, в. шлеська, лісовий кущ.
<i>S. starkeana</i> Willd.	в. Старке	в. сива, в. синювато-сіра, в. сиза.
<i>S. triandra</i> L.	в. тритичинкова	білотал, білоліз, в. затрійка, в. мікдалова, білотала, білотіл, верболіз, ветла, лоза, лоза красна, лоза мікдалова, лозина, лозинник, лозняк, лозовник, тала.
<i>S. viminalis</i> L.	в. прутувидна	в. лозова, в. кошикарська, в. ветлина, в. лоза, в. прутувидна, ветла, ветлина, в. вітлова, вербенець, вербійник, верболіз, верболоз, вугла, ива корзиночка, ива молдаванська, іва молдаванська, корзиночник, кузовиця, лізка, лоза, лоза вербова, лоза жовта, лоза корзинна, лозавіть, лозина, лозина кошикарська, лозник, луг, луговина, лужина, лугина, ро(а)кита, талажчаник.
<i>S. vinogradovii</i> A. Skvortsov	в. Виноградова	—

Проте у етнографічних нарисах згадуються лише найбільш поширені види верб — біла, ламка, прутувидна, козяча, попеляста, пурпурова (Воропай, 1958а, 1958б; Скуратівський, 1998). Образ верби набуває широкого поширення у мові, усній народній творчості та обрядовості як українців так і інших східноєвропейських народів — білорусів, росіян, литовців, поляків, болгар тощо. Парфіло Т.В (2012) вважає, що верба постає в східнослов'янській традиційній культурі українців, білорусів і росіян як поетичний образ з багатою символікою. На основі аналізу етнографічних матеріалів авторка виділила десять груп обрядів,

пов'язаних з вербою: святково-підготовчі, «на освячення» рослини, великодні, гріхоочисні і виховні, поминальні, лікувально-оздоровчі, магічні, пов'язані з житлом, тваринницькі, землеробські.

В обрядах, що відносяться до духовної сфери, а саме «святково-підготовчих», «на освячення» рослини, «великодніх», «гріхоочисних і виховних», «поминальних» символіка образу верби формується з множинності обрядово-поетичних смислів, які в узагальненому вигляді можуть бути позначені таким чином: від співвіднесення з образом воскреслого Лазаря, хрестом Христовим, пасхальної просфорою-артосом— до сакрального атрибуту святкової служби Входу Господнього в Єрусалим — до передвісника прийдешнього свята Воскресіння Христового — до засобу покаяння в гріхах і боротьби зі злом — до календарного знаку пам'яті про покійних (Парфіло, 2012).

В обрядах, пов'язаних з медичною сферою — «лікувально-оздоровчих», магічних, символізм образу верби складається з різних обрядово-поетичних значень, що підкреслюють особливу панацеюну пророль рослини в «народній медицині», приуроченої до періоду Вербної неділі. Вербка як «жіночка» рослина допомагає безплідним жінкам, і є цілющим засобом від лихоманки, хвороб горла, зубів тощо. Використовують вербу як прогностичний засіб на «ріст», зокрема, на ріст дітей та як оберіг від грози, страху і небезпеки взагалі (Парфіло, 2012).

В обрядах, що відображають господарсько-побутову сферу пов'язаних з домом, тваринництвом і землеробством, символіка образу верби об'єднує такі обрядово-поетичні значення рослини, як магічні для дому і його життєво важливих об'єктів: господарських будівель, худоби, земельних ділянок. Вербка характеризується високою енергією росту і як продукууючий засіб символізує достаток у домі, приріст домашніх тварин, птахів, бджіл, родючість землі. Використовують вербу і як цілющий засіб у народній ветеринарії. Вербка є господарським атрибутом пастухів. У магічних обрядах вербка як «Корисне» дерево приносить щастя молодим, обіцяє успіх тим, хто посадив це дерево, служить їм запорукою порятунку при настанні кінця світу, захищає будинок від грому, прогнозує своїм квітанням господарські успіхи, допомагає

при хворобах. Верба також є символом дівочої і жіночої долі (Парфило, 2012).

У світовій етнографічній культурі верба часто має суперечливе значення. У середньовічній Європі вербу називали деревом поетів, співаків, ораторів. Китайці пов'язували з вербою поняття жіночості, краси, м'якості. У Японії верба — дерево смутку, слабкості, ніжності. Стародавні греки присвячували вербу богиням Гекаті, Персефоні, які пов'язувалися з ідеєю загибелі. Верба символізувала також довговічність, повноту життя, була символом світового дерева (Мифы народов мира, 1992).

В Україні вербу вважають символом Космічного океану, Прадерево життя, надзвичайної працездатності, запліднюючої, родючої сили; пробудження природи, весни, засмученої жінки, вдівства та України-батьківщини (Енциклопедичний словник, 2015). Ще кілька тисяч років тому верба вважалася священним деревом-тотемом у праукраїнців. Дерево верби було пов'язане з космогонією та міфологією народу і символізувало першоджерело творення світу або Прадерево життя, тобто Чумацький Шлях на небі або нашу Галактику. Як символ Чумацького Шляху, верби садили над шляхами... На Поліссі, в Північному та Західному Лісостепу ця традиція збереглась дотепер. Доторкнутися людини свяченою вербою — значить поєднати її з космічними силами Всесвіту, надати можливостей відродження і здоров'я. Збудувавши хату, в Україні обов'язково садили неподалік вербу (Знойко, 1989).

З прадавнини в українській культурі головним деревом вважається верба — як ритуальне дерево весняного Нового року. Великодня Верба — Прадерево Життя усіх хліборобських народів — спільноєвропейський символ Всесвіту. Великодня Верба сприяє прилученню людини до Космічної Гармонії (Шокало, 1994). Таке вшанування верби зумовлено світоглядом, особливостями трудової діяльності, національною психологією наших пращурів. Адже навесні, коли ще подекуди лежав сніг, першою пробуджувалась і розквітала верба пухнастими «котиками». У людській уяві вона поставала сильнішою за грізне боже-ство Зими. На честь цього дерева — вісника весни — сільська молодь

влаштувала спеціальне свято. «Вибравши з-поміж себе найудатливішу юнку, — пише В. Скуратівський, — дівчата прихорошували її котиками та розпуклими вербовими галузками, наспівуючи веснянку: «Ой вербо, вербо, вербице! Час тобі, вербице, розвиться!». Узнявшись за руки, водили хороводи... Тим часом дітлахи на різні голоси закликали весну змайстрованими з верби свистульками» (Скуратівський, 1998. С. 268).

Вшанування верби також пов'язане з літнім циклом обрядових свят — дохристиянським святом Івана Купала. Роль Купала або Марени на Поділлі і Волині виконує велика уквітчана вербова гілка навколо якої гуляють у вінках дівчата й хлопці, співаючи купальських пісень, а ввечері розкладають біля Купала багаття, через яке всі стрибають, щоб очиститись від нечистої сили.

Вологолюбність верби також стала однією з причин її вшанування нашими пращурами. У давнину люди з побожним трепетом ставилися до води. А верба завжди росла тільки там, де була вода. Варто згадати лише деякі вирази наших предків: «Там де живе верба, житиме й ріка», «Де срібліє вербиця, там здорова водиця». На Україні зазвичай криниці копали на березі річки чи ставка під вербою. Завдяки вмісту смолистих речовин — танідів верба які фільтр очищає воду, надаючи їй особливого смаку, «вербового духу». Тому здатність робити святу воду «живою», цілющою також спричинили пошанування цього дерева.

Культ верби також був зумовлений особливостями її деревини. Віддавна наші пісенні пращури помітили, що саме верба — дзвінка та голосиста. З верби робили чудові кобзи, бандури. І оживало священне дерево, возвеличуючи гордий дух українця, його волелюбність. Саме це дерево слугувало для виготовлення домашнього начиння: олійниць, ложок, корит, кошиків, човнів-довбанок. Поліщуки огороджували свої обійстя плетеними тинами. Колиски для немовлят — цвіту роду українського — робили із верби, дуба, бо саме ці породи дерев сприяли росту, здоров'ю, силі. Отже, сакральні човни, колиски, кобзи, криниці, весняні обрядодії пов'язувалися у свідомості з вербою, що й зумовило її сакральну символіку. (Енциклопедичний словник, 2015. С. 111–112)

У християнстві верба — прокляте дерево, бо, за міфами, з неї були зроблені цвяхи, якими збивали хрест для розп'яття Ісуса Христа. Існувало народне свято — Вербна неділя. Свячені вербові гілки зберігали як магичні предмети, здатні відвернути недугу, викликати дощ. Існував звичай жартівливо бити посвяченою вербою зустрічних, дітей, що мало принести їм здоров'я, силу, багатство: Будь багат, як земля, І будь плідний, як лоза!

Для українського народу верба — це його своєрідний символ. Вербовий сум, гарний і гордий, як душа українця. Як нескорений Великий Кобзар, що, перебуваючи в Орській фортеці, виходив серед пустелі вербове деревце.

Образ верби дуже поширений у фольклорі. Він символізує невибагливість, скромність, глибоку тугу і печаль матері-вдови, безталанної дівчини, асоціюється з одруженням: Летіла зозуля, кувала, Щось вона вербиці казала, Пора тобі, вербице, розвисься, Пора тобі, хлопчино, жениться. Безплідним жінкам давали їсти вербові бруньки, що повинно було, за віруванням, сприяти народженню дитини. Отже, верба — символ запліднення.

В українській літературі образ верби асоціюється з нелегким життєвим шляхом, втратами, трагічною долею народу і є символом України-Батьківщини. Народне прислів'я стверджує: «Без верби й калини нема України». А творчість українських поетів продовжує оспівувати вербу, наприклад, Я тільки нині зрозумів до сліз, Що ви вже не повернетесь до хати... І слово тихе й сумовите — Мати Цвіте в мені, як сивий верболіз. (О. Білаш). Не повернуть козаки з походу, Не заграють сурми на зорі... Будуть вік стояти біля броду, Посивілі верби — матері. (В. Симоненко). І якщо впадеш ти на чужому полі, Прийдуть з України верби і тополі, Стануть над тобою, листям затріпочуть, Тугою прощання душу залоскочуть. (В. Симоненко) (Енциклопедичний словник, 2015 С. 112).

Висновки. Таким чином, аналізуючи календарні свята і обрядові діяства українців можна стверджувати, що верба в етнокультурних традиціях українців це — дерево Життя — символ життя Космосу, його



зародження; росту, гармонії, безсмертя; вісі, що з'єднує різні світи; невичерпних життєвих сил; вічного оновлення та відродження.

## Література

Анненков Н. И. *Ботанический словарь*. Москва, 1859. 306 с.

Воропай О. *Звичаї нашого народу*. Частина І. Мюнхен: Українське видавництво, 1958а. 310 с.

Воропай О. *Звичаї нашого народу*. Частина ІІ. Мюнхен: Українське видавництво, 1958б. 290 с.

Енциклопедичний словник символів культури України / за заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, В. В. Куйбіди. Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В. М., 2015. — 912 с.

Знойко О. П. *Міфи Київської землі та події стародавні*. К., 1989. 304 с.

*Мифы народов мира*. М., 1992. 719 с.

Парфило Т. И. *Освящённая верба в фольклоре русских, украинцев и белорусов: символика, прагматика, поэтика*: автореф. дис. на соискание науч. Степени канд. филол. наук: спец. 10.01.09 «Фольклористика». Москва, 2012. 19 с.

Скुरатівський В. *Берегиня*. К., 1998. 278 с.

*Словник українських наукових і народних назв судинних рослин* / Укладач Ю. Кобів. К.: Наук. думка, 2004. 800 с.

Чопик В., Федорончук М. *Флора Українських Карпат*. Тернопіль: ТЗОВ «Терно-граф», 2015. 712 с.

Шокало О. А. *Українознавство*. К., 1994. 318 с.

Ishchuk L.P Analysis of willow (*Salix* L.) Flora in Ukrainian Carpathians. *Journal of botany*. 2017. Vol. IX, Nr. 1 (14). S. 50–55.

Skvortsov A. K. *Willows of Russia and Adjacent Countries. Taxonomical and Geographical Revision*. Joensuu: University of Joensuu, 1999. 307 p.